

З ІСТОРИОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ

Микола Петровський

●

З ІСТОРІЇ ЧАРІВНИЦТВА В СТАРІЙ УКРАЇНІ

(Підготовка до друку і передмова

Олександра Коваленка та Сергія Дмитрієнка)

Доробок відомого українського історика М. Н. Петровського (1894—1951), життя та діяльність якого були тісно пов'язані з Чернігівщиною, складають близько 200 наукових та публіцистичних праць.¹ Опубліковані як окремими виданнями, так і на сторінках фахових збірників, журналів і газет, вони здебільшого присвячені історії України козацької доби. Водночас творча спадщина вченого переконливо засвідчує еволюцію його поглядів на минуле. Повсякчас перебуваючи під дамокловим мечем тоталітаризму, М. Н. Петровський крок за кроком поступався своїми переконаннями і уподобаннями, зрікався своїх учителів і соратників... Зрештою, сходження на «Голгофу слави» привело його до оманливих вершин офіційної радянської історіографії. Втім, це не врятувало М. Н. Петровського від нищівної критики з боку сталінських посіпак під час чергової кампанії, «полювання на відьом» у 1947 р., що коштувала йому посади директора академічного Інституту історії України і вкоротила віку.

У зібранні Інституту рукопису Центральної наукової бібліотеки ім. В. І. Вернадського НАН України зберігається кілька неопублікованих праць М. Н. Петровського, що доповнюють наші уявлення про коло наукових інтересів вченого.² Значний інтерес у цьому контексті становить розвідка «З історії чарівництва в старій Україні», яку М. Петровський написав у травні 1930 р. в Ніжині, де він натоді мешкав і викладав у тамтешньому інституті народної освіти. Підготовлений до друку рукопис дослідник відправив до редакції збірника «Первісне громадянство та його пережитки на Україні», який видавали Культурно-історична комісія Історико-філологічного відділу ВУАН та Кабінет примітивної культури Науково-дослідної кафедри історії України при ВУАН.³ Але оприлюднити свою студію М. Н. Петровському не поталанило. Того ж таки 1930 р. ці установи, загальне керівництво якими здійснював академік М. С. Грушевський, були розформовані, а видання збірника «Первісне громадянство та його пережитки на Україні» припинено. За таких обставин рукопис М. Н. Петровського опинився, як-то кажуть, у довгій архівній шухляді.

У невеличкій за обсягом, але насиченій фактичним матеріалом розвідці (що загалом було властиво для творчої манери «раннього» М. Н. Петровського) висвітлено два вельми колоритні епізоди визвольної боротьби українського народу в середині XVII ст., пов'язані з так званим «військовим чарівництвом». (Принагідно зазначимо, що перший з них — з літа 1649 р. — свого пасу привернув увагу І. Я. Франка, який присвятив йому кілька сторінок праці «Хмельниччина 1648—1649 років у сучасних віршах».⁴ Виявлені й опрацьовані М. Н. Петровським документи свідчать, що у складі козацьких загонів у військових діях часом брали участь ворожки, чаклунки або відьми; знаходились вони і у безпосередньому оточенні гетьманів Б. Хмельницького та І. Виговського. У цьому немає нічого несподіваного, адже «компроміс... розуму і містичного почуття цілком відповідав психології доби, в якій бажання дива все ще переважало над спрагою знань».⁵ Між тим, як слушно зауважив М. Н. Петровський, цей цікавий сюжет практично не знайшов відображення в науковій літературі. Будемо сподіватися, що публікація студії М. Н. Петровського стимулюватиме його поглиблене вивчення.

Розвідка М. Н. Петровського збереглася у вигляді авторського рукопису та машинописної копії.⁶ Текст її подається без будь-яких скорочень із збереженням усіх лексичних і стилістичних особливостей оригіналу. Фрагменти документів і віршів, що наводяться у тексті й примітках польською та італійською мовами, а також вихідні дані книг, надрукованих латинським шрифтом, перекладено українською мовою. Науково-довідковий апарат і, зокрема, систему посилань на використані джерела приведено у відповідність до сучасних вимог й розміщено наприкінці студії.

Джерела та література:

1. Бібліографію праць М. Н. Петровського, складену ним власноручно, див.: Архів Інституту історії України НАН України. — Ф. 1. — Оп. 1-Л. — Спр. 115. — Арк. 7—16.
2. Див.: Кіржаєв С., Ульяновський В. Причини до студій української орієнталістики 1920—1930-х років: Незнаний збірник «Україна і Схід» // Україна в минулому. — Київ — Львів, 1993. — Вип. IV. — С. 83—85.
3. Полонська-Василенко Н. Д. Українська Академія наук. Нарис історії. — К., 1993. — Ч. I. — С. 83; Сохань П. С., Ульяновський В. І., Кіржаєв С. М. М. С. Грушевський і Академія. — К., 1993. — С. 146, 171, 179—180, 257—259.
4. Франко І. Хмельниччина 1648—1649 років у сучасних віршах // Франко І. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. — К., 1981. — Т. 31. — С. 248—250.
5. Макаров А. Світло українського бароко. — К., 1994. — С. 96.
6. Інститут рукопису Центральної наукової бібліотеки ім. В. І. Вернадського НАН України. — Ф. X. — Спр. 15140-15141.

В житті старої України ми зустрічаємось також, як і в житті інших країн, з вірою в чарівництво, вірою в відьом.

Цей момент в житті старої України — віра людності в чарівництво, віра в відьом — приваблював до себе дослідників, і тому ми маємо вже досить значну літературу в цьому питанні.¹

В наступних рядках я подаю деякі епізоди, що мають один момент з історії чарівництва на Україні, момент, ще майже не зачіплений в нашій літературі — участь відьом в військових акціях.

Влітку 1649 р. в травні-червні на терені українсько-польської війни точилися досить жваві військові акції.²

Під час цих акцій одному відділу польського війська пощастило під Шульжинцями погромити українські частини під проводом Донця й Таборенка.³

В листі одного з офіцерів польського війська — Кр. Пряшемського від 2 червня 1649 р. з табору під Заславлем до коронного підкацлера в опису цього розгрому відділів Донця й Таборенка міститься звістка, що під час цього бою на герць виїжджали з козацького війська й дві відьми. Одну з них було забито на бою в той час, як вона саме ворожила, а другу, на ім'я Солоха, захоплено в козацькому таборі живцем; як можна вважати з цього листа, відьму Солоху скарано на смерть, даром, що вона обіцяла полякам за збереження їй життя знайти якесь-то зілля «від якого зараз смерть має бути».⁴

Папський нунцій І. Торрес в повідомленні Римській курії від 12 червня 1649 р. з Варшави про цю ж битву (Торрес давав звістки на підставі польської реляції з фронту) також повідомляв, що в українському війську були дві відьми. З них одну було забито на бою в той час, як вона саме ворожила. Другу ж було захоплено в полон поляками живцем; вона обіцяла за допомогою, свого чарівництва зробити полякам угоду з Україною, аби лише їй залишили життя. Торрес вважав, що цю відьму скарано на смерть.⁵ С. Твардовський в своєму відомому творі «Громадянська війна», що його писано деякий час після цих подій, каже, що, коли польські частини рушили на відділи Донця,

«Сестра його відьма наперед виїжджала,
На коні гарцювала і волала:
Уходь, брате, не подужаєш».

(Пер. з польської).

Після ж цього розгрому відділів Донця Твардовський каже, що й «Ворожка та з товаришкою своєю Солохою Схоплені були і вбиті. Оберігала вона раніше Хмельницького Від пристріту та чар шкідливих».⁶

(Пер. з польської).

Під час праці в Москві в Древлехранилищі Центрархіву РРФСР я знайшов ще одну звістку про військово-чарівництво на Україні в ті часи.

Ця звістка міститься в переписці керманича московських відділів в прикордонних Україні московських місцевостях кн. Г. Ромодановського з московським урядом. Ця переписка остільки цікава і важлива, що я наведу її цілком.

На початку червня 1660 р. на Москві було одержано таку відписку Г. Ромодановського: «Государю царю и великому князю Алексею Михайловичу всея великия и белыя Росии самодержцу холопи твои Гришка Ромодановской с товарищи челом бьют. В нынешнем, государь, во 168 году мая в 28 день писал к нам, холопом твоим, ис Хотмышского пешего салдацкого строю капитан Петр Стромичевский и прислал жонку литовску и мы, холопи твои, тое жонку спрашивали. А что, государь, та жонка в распросе нам, холопом твоим, сказала, и мы, холопи твои, те ея распросные речи послали тебе, великому государю царю и великому князю Алексею Михайловичу всея великия и малыя и белыя Росии самодержцу, к Москве под сею отпискою, а тое жонку до твоего, великого государя, указу велели держать за приста-
вом».

Маємо в цьому ж документі й ці «распросные речи»: «168 г. мая в 28 день писал в Белгород к окольному и воеводе ко князю Григорию Григорьевичу Ромодановскому ис Хотмышского Петр Стромичевский прислал жонку литовку. И та жонка литовка в Белгороде в съезжей избе роспрашивана, а в роспросе сказала: Зовут де ея Гапкою; была де она сперва в литовских городах у князя Еремия Вешневещкого в полках для войсковой речи. А после-де того была она при Выговском, и давал-де ея Выговской в полк к Гуляницкому, в Варве-де она и в Конотопе в осаде сидела и в походе при Выговском и с татары была ж; и в подъезды она с татары и черкасы везде езживала. А ныне-де она пришла в государевы украинные города и пришла в Хотмышской, велела себя окольному объявить для того: узнала-де она, что пришло время то — ляхов и татар нынешнего лета станут побивать все государевы люди, и нигде нынешнего лета на государевых людей страху такова, что был в прошлом году, и победы не будет; а напускала-де страх на государевых людей она. И таких-де людей, что она в Полше и в Крыму при хану и при Выговском ныне нет. А пришла-де она для того — вину свою к великому государю принести и про то про все объявить».

Згідно царського наказу на ці відомості було послано такого наказу: «От царя и великого князя Алексея Михайловича всея великия и малыя и белыя Росии самодержца в Белгород окольному нашему и воеводе князю Григорию Григорьевичу Ромодановскому с товарищи. Писали вы к нам, великому государю, роспросные речи жонки литовки Гапки и нам, великому государю, по вашей отписке о том ведомо. И как к вам ся наша великого государя грамота придет, и вы б ту жонку Гапку велели роспросить накрепко всякими обычай про что она наперед сего вам в роспросе сказала и то, почему она знает и иного какова знатья за нею нет ли; буде есть — что и почему знает. А что она про все то в роспросе вам скажет, и вы б писали о том к нам, великому государю, с нарочным гонцом тот час, а жонку Гапку велено держать за крепкою сторожею до нашего государева указа. Писано на Москве лета 7168 июня в 8 день».⁸

Ромодановський наказ царя виконав, і маємо відписку його царю з додатком «распросных речей» Гапки такого змісту: «Государю царю и великому князю Алексею Михайловичу всея великия и малыя и белыя Росии самодержцу холопи твои Гришка Ромодановский с товарищи челом бьют. В нынешнем, государь, во 168-м году июня в день 16 прислана в Белгород твоя великого государя царя и великого князя Алексея Михайловича великия и малыя и белыя Росии самодержца грамота к нам, холопом твоим, из Розряду. А в твоей великого государя грамоте написано: велено нам, холопом твоим, литовскую жонку Гапку роспросить накрепко всякими обычай про что она наперед сего нам, холопом твоим, в роспросе сказала, и то почему она знает и иного какова знатья за ней нет ли; будет есть, что и почему знает. А что она про то про все в роспросе скажет, и нам бы, холопом твоим, о том к тебе, великому государю, отписать. И по твоему, великого государя, указу, мы, холопи твои, жонку Гапку против твоего великого государя указу и грамоты роспрашивали; а что, государь, жонка Гапка нам, холопом твоим, в роспросе сказала, и мы, холопи твои, те ея роспросные речи послали к тебе, великому государю, под сеи отпискою».⁹

Далі маємо й ці «распросные речи». «168 года июня в 18 день против указу великого государя царя и великого князя Алексея Михайловича всея великия и малыя и белыя Росии самодержца и грамоты жонка Гапка роспрашивана накрепко всякими обычай; а в роспросе окольному и воеводе князю Григорию Григорьевичу Ромодановскому з

товарыщи сказала: училась-де она с робячества полковой справе, а учила-де ее жонка, и в полках-де она ходит тринадцатъ лет, а иногo-де она ничего не знает, не толко-де кого портить и лечить не умеет, опричь войсковых справ. А знает-де она войсковые справы по призванью».

Ці приклади можуть свідчити, як була тоді поширена віра в силу чарівництва й в військових справах не тільки серед людності України, але й Московщини й Польщі.

Джерела та література

1. З новішої літератури цього питання відзначу студію К. Штепи «Про характер переслідування відьом у старій Україні» (Первісне громадянство та його пережитки на Україні. — К., 1928. — Вип. 2—3). В цій студії подано й вичерпну літературу питання.

2. Костомаров Н. Богдан Хмельницький. — СПб, 1904. — С. 270; Грушевський М. Історія України-Руси. — Відень, 1928. — Т. 8. — С. 179.

3. Міхаловський Я. Пам'ятна книга. — Краков, 1864. — № 116. — С. 397—398 (польськ.); Грабовський А. Вітчизняні пам'ятки. — Краків, 1845. — Т. 2. — С. 39—40 (польськ.); Костомаров Н. Богдан Хмельницький. — СПб, 1904. — С. 271—272; Грушевський М. Історія України-Руси. — Відень, 1928. — Т. 8. — С. 181.

4. Грабовський А. Вітчизняні пам'ятки. — Краків, 1845. — Т. 2. — С. 40: «...дві баби-відьми на герць проти наших виїхали, з яких одній, коли вона там щось креслила, хтось з наших, заїхавши туди, голову відтяв; друга, на ім'я Солоха, в таборі живцем взята була й до наших припродажена. Певно була то славна чаклунка, і Хмельницький дуже на неї сподівався, вона обіцяла знайти якесь зілля, від якого відразу смерть має бути, якщо буде залишена при здоров'ї; але ніякої трави їй шукати не дали, а навпаки вбили іншим для науки» (пер. з польської).

5. Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России, издаваемый Киевской Комиссией для разбора древних актов. — К., 1916. — Вип. 2. — С. 47: «Серед ворогів викриті дві відьми, одній з них відрубали голову на тому ж місті, де нещасна ворожила, а друга була захоплена живцем, і обіцяла примирення за допомогою свого диявольського мистецтва, аби її залишили жити. Однак, я думаю, що вона таки була вбита» (пер. з італійської).

6. Твардовський С. Громадянська війна. — Каліш, 1681. — С. 48—49 (польськ.); Спогади про війни козацькі за Хмельницького невідомого автора. — Вроцлав, 1840. — С. 30—31 (польськ.); Костомаров Н. Богдан Хмельницький. — СПб, 1904. — С. 271—272; Грушевський М. Історія України-Руси. — Відень, 1928. — Т. 8. — С. 181.

7. На звороті адреса помітка: «Государь указал послать к окольничему князю Григорью Григорьевичю Ромодановскому и велеть ту женку распросить накрепко всякими мерами, почему она знает и что за ней какой промысел. Потом отписать к великому государю и распросные речи прислать тотчас, а ее держать за крепкими приставы. 168 г. июня в 7 день с московским пушкарем с Сенькою Птичниковым».

8. «Послана з белгородким с станичним головою с Кузмою Молчановым» (Древлесховище Центрархіву РФФСР. — Архів Міністерства юстиції. — Белгородський стіл. — Стовл. № 414. — Арк. 301—303).

9. На звороті адреса помітка: «168 г. июня в 29 день з белгородким станичником с Марчком Козловым. Взять к отпуску» (Древлесховище Центрархіву РФФСР. — Архів Міністерства юстиції. — Белгородський стіл. — Стовл. № 414. — Арк. 336—337).

1930 р. травня 12 дня.

м. Ніжин.

